

5. februar 2016

AFSKEDSFØRELÆSNING PÅ SDU AF PER BOJE

LIVET SOM HISTORIKER OG NOGET OM FORTÆLLINGEN OM, HVORFOR DANMARK BLEV RIGT – OG IKKE RIGERE

LIVET SOM HISTORIKER

Lad det være sagt straks: Historie er universitetets vigtigste fag. Historie er det eneste fag, der beskæftiger sig med virkeligheden i hele dens udstrækning, geografisk og kronologisk, og fra mikro- til makro-niveauet. Alle, historikere som ikke-historikere, tolker hele tiden fortiden. Ingen er, uanset hvad de selv siger, fri af historien – vi har alle en historisk bevidsthed, og den er en væsentlig del af vor identitet, individuelt og kollektivt, og den er med til at forme vore aktuelle handlinger. Historien er afgørende for forståelsen af nutiden og for at have rimeligt funderede forventninger til fremtiden.

Det er derfor ikke tilfældigt, at totalitære regimer som noget af det første søger at få kontrol med den kollektive erindring. Kun de følgagtige historikere kan forvente at blive betalt af staten. De kan endda håbe på en rimelig løn og en række andre privilegier, hvis de kan levere fortællinger, hvor ingen er i tvivl om, hvem der er helte, og hvem der er skurke, ganske som ønsket af magthaverne.

I åbne, demokratiske samfund er offentligt ansatte historikere anderledes privilegerede, trods politikeres ønsker om bestemte fortællinger og trods tendensen til stærkere institutionsledelser. På universiteterne har vi fuld metodefrihed og også stor frihed i valg af emne for forskning, undervisning og formidling.

Dermed ikke sagt, at det er nemt at være universitetshistoriker i et åbent og frit samfund. Vi ved, at historieskrivningen aldrig kan gengive fortiden, som den var. Vi ved, at der er rum for meget forskellige tolkninger af den samme fortid. Vi ved også, at folks historiebevidsthed skabes gennem mange andre erfaringer end gennem direkte kontakt med faghistorikernes arbejder. Er vi optimister, drejer det sig om nogle få procent af befolkningens historiebevidsthed, der skabes gennem den direkte kontakt med faghistorikeres arbejder, selv om der er historieundervisning i skolesystemet, selv om bøger om historie sælger godt, og der er mange besøgende på vore kulturhistoriske museer. Vi har ikke monopol på at skabe de virkningsfulde og vigtige fortællinger om fortiden. Faghistorikerne er dog ad

mange, også mere indirekte, veje med til at præge de fortællinger, der kendetegner danskernes kollektive erindring – derfor er det meningsfuldt at være historiker.

Alt dette vidste jeg ikke, da jeg for godt et halvt århundrede siden begyndte at læse historie ved Aarhus Universitet. Lidt af det kunne jeg have vidst, da jeg inden havde fået H.P. Clausens lille i flere henseender banebrydende bog, *Hvad er historie* (1963), hvor det funktionelle kildebegreb slås fast. Det er vore spørgsmål til kilderne, der er afgørende for god historieskrivning. Men H.P. Clausens bog var urørt, da jeg begyndte studiet. Sandt at sige, så var det ikke for at blive historiker, at jeg begyndte at læse historie. Det var for at blive gymnasielærer for at få mange og lange ferier. Familie, fritid og fugle var målet baseret på en rimelig gymnasielærerindtægt. Historie var midlet, idet valget af historie dog var bestemt af, at jeg syntes faget var elementært spændende med beretninger om storpolitik, krig og fremmede kulturer, geografisk og i tid.

Jeg havde nogle gode studieår på universitetet. Der var nogle gode lange sommerperioder uden undervisning. Relativt tidligt i studiet skrev jeg speciale udskrevet som en privat prisopgave, som udløste en kontant belønning, der var større end leveomkostningerne i specialeperioden. Efter specialet begyndte jeg at undervise andre historiestuderende ved Københavns Universitet; det var som instruktør i den relativt nye disciplin håndbogsbenyttelse. Det var til en fast løn i 12 måneder, altså også i sommerperioden. Lønnen var god, ikke mindst set i forhold til, at undervisningen foregik i moduler af nogle få ugers varighed, som blev gentaget for stadig nye hold, da antallet af historiestuderende eksploderede i slutningen af 1960'erne.

Jeg havde det godt med store frihedsgrader, så hvorfor forlade universitetsverdenen. Gymnasielærerjobbet måtte vente lidt, og jeg var heldig at opnå et kandidatstipendium ved Odense Universitet. I dag vil det svare til at blive ph.d.-studerende, bare med den forskel, at friheden var langt større. Der var ikke krav til kurser og regelmæssig afrapportering. Jeg kunne godt lide at arbejde på arkiver, var fascineret af de tidlige muligheder ved brug af edb og kvantitative metoder. Og så gik der vel en eller anden form for sport i det.

Jeg var havnet på et meget produktivt institut, Institut for Historie og Samfundsvidenskab, hvor historikere og samfundsvidenskabsfolk inspirerede hinanden, og hvor de fleste også talte om publikationer. Jeg ville derfor også lave en afhandling, inden jeg forlod universitetet for et undervisningsjob med lange ferier. Afhandlingsarbejdet resulterede imidlertid i, at jeg kom i fast stilling på universitetet, og at jeg den 7.7.77 forsvarede afhandlingen som disputats.

Det blev til en del år i universitetsverdenen, og jeg fik vel en form for identitet som universitetshistoriker. Jeg glædede mig dog primært over en voksende familie og brugte ellers tiden på det jeg skulle, undervisning, forskning, formidling og administration. Jeg kunne såmænd godt lide det hele, men prioriterede dog forskningen og slog gerne til, når den af universitetet tildelte forskningstid kunne

suppleres med projekter finansieret af forskningsråd, private fonde, statslige og kommunale kasser samt private industrivirksomheder. Jeg måtte dog samtidig konstatere, at det med de lange ferier og fugleturene i stigende grad blev noget, der hørte ungdommens erindringer til.

Nogle vil med megen ret kunne sige, at jeg som universitetshistoriker nød godt af storhedstiden for den økonomiske og sociale historie i 1960'erne og 1970'erne samt af virksomhedshistoriens opblomstring i de sidste omkring 20 år. Kulturhistoriens opblomstring i 1980erne og den sproglige vendings gennemslag var derimod ikke en del af min historie som historiker.

Nu er livet så slut som universitetshistoriker. Det er tid at ændre identitet, hvilket jeg har det fint med. Universitetshistorikerne har jo ikke monopol på historieskrivningen, så jeg kan fastholde identiteten som historiker. Ingen kan forhindre mig i at fortsætte med at skrive historie, så det har jeg tænkt at gøre – for jeg nåede jo ikke alt det, jeg gerne ville. Jeg vil bl.a. gerne på skrift give mit bud på, hvorfor Danmark blev et af verdens mest velstående lande – og hvorfor vi ikke blev rigere.

Det skal efter planen ske i to kommende bind, der bliver udgivet i 2017 og 2020. Det første med fokus på tiden, hvor den kollektive identitet og velstand blev skabt med basis i Danmark som landbrugsland. Og det andet med fokus på den nyeste tid, hvor vor kollektive identitet er blevet bygget op omkring skabelsen af et trygt og omfordelende velfærdssamfund, hvor vi ved, at velstanden har mange kilder, men nogle gerne vil glemme, at kapitalismens dynamik er forbundet med stadig forandring. I dag vil jeg – måske til de flestes fortrydelse – indskrænke mig til at tale om den ældre del af historien, om Danmark som landbrugsland. Jeg vil diskutere grundfortællingen om Danmark som landbrugsland og i hvor høj grad den rummer et retvisende billede af rødderne til vor velstand. Velfærdssamfundet må vente.

GRUNDFORTÆLLINGEN OM RØDDERNE TIL DANSK VELSTAND

Grundfortællingen om landbrugets, specielt bondens og andelsbevægelsens betydning for Danmarks demokratisering og økonomiske vækst siden slutningen af 1800-tallet er stadig levende. Det kan jeg tage jer som vidnesbyrd for. I vil formentlig alle genkende det meste, når jeg fortæller, at den danske bonde blev personligt fri med stavnsbåndets ophævelse i 1788, at han opnåede økonomisk styrke gennem de følgende årtiers overgang fra fæste- til selveje, og at han opnåede dannelse og selvbevidsthed gennem højskolernes og landbrugsskolernes virke fra midten af 1800-tallet. Gårdmændene blev, inspireret af grundtvigsk tankegods, løftet til at forstå sig som de sande bærere af det danske folks kollektive identitet. Denne identitet styrkedes tidligt gennem kampen mod byernes handels- og håndværkerprivilegier ud fra en argumentation om fordelene ved en fri markedsøkonomi modsat privilegiesamfundet, ligesom forfatningskampen mod Estrups godsejerdiktatur fra 1870'erne modnede bondens demokratiske sinde-

lag, der allerede havde vist sig i kampen for afskaffelse af enevælden og havde dybe rødder i landsbyfællesskabet.

Bøndernes folkelige og demokratiske legitimitet styrkedes yderligere gennem kampen mod de såkaldte privatkapitalister eller bykapitalisterne. Det skete med dannelsen af andelsforeninger, der stod for en særlig form for demokratisk kapitalisme, og hvor man stemte efter hoveder og ikke efter høveder. Bønderne stod i 1880'erne bag Danmarks succesrige omlægning til animalsk produktion som svar på et skift i de relative verdensmarkedspriser på korn og foderstoffer i forhold til animalske produkter. Resultatet blev en hastigt voksende eksport af smør og bacon til de engelske morgenborde, som de næste 100 år blev ryggraden i dansk velstand. Ja som udtrykt af en af dette universitets professorer, så står Danmark på ryggen af landbruget, og vor velfærd bygger på svinet.

En del af os, også nogle uden større sikkerhed i historiske årstal, vil nikke genkendende til 1882 som året for oprettelsen af det første andelsmejeri og 1887 for det første andelsslakteri. Og er vi i tvivl om årstallenes betydning, kan vi på biblioteket låne nogle tykke bøger skrevet af nogle af Danmarks fremtrædende historikere, Dansk mejeribrug 1882-2000 og Danske slagterier 1887-1987: De første hundrede år. Man kan godt få opfattelsen, at der hverken var mejerier eller slagterier i Danmark før 1882 og 1887. Jeg er i hvert fald ikke i tvivl om, at landbrugets andelsvirksomheder som opdragsgiver for disse værker, gerne ser denne opfattelse udbredt.

Og jeg er også sikker på, at andelsbønderne ser med velvilje på Søren Mørchs bog om, at Danmark først blev moderne i 1880'erne, da de første andelsmejerier og -slagterier blev grundlagt, ligesom de glæder sig over nutidige avisindlæg, hvor fremtrædende meningsdannere, også uden for landbruget, omtaler bøndernes frigørelse i slutningen af 1700-tallet og andelsbevægelsens fremvækst 100 år senere som to stjernestunder i en ellers mørk Danmarkshistorie med mellemliggende tab af Norge i 1814 og af Hertugdømmerne i 1864 under henholdsvis en i stigende grad forstokket enevælde og nogle nationalliberale politiske brushoveder.

Uagtet den mulige genkendelsens glæde ved grundfortællingen, så skal den ikke alene revideres, som flere gode kolleger har været i gang med, den skal ganske enkelt skrottes som værende misvisende. Skal vi finde de historiske rødder til, at Danmark har udviklet sig til et af verdens mest velstående lande, skal vi lede efter nogle andre helte end andelsbønderne. Vi skal lede længere tilbage i tid, og vi skal i langt højere grad se på udviklingen i de danske byer, ikke mindst København, men også de større provinsbyer.

Det bliver klart ved at se på følgende fire forhold:

1. Danmarks velstand i et komparativt perspektiv
2. Danmark – et land med en tidlig og afbalanceret vidensøkonomi
3. Den moderne urbane verden kom tidligt til de danske byer
4. Andre aktører end andelsbønderne bag dansk smør og bacons succes

AD 1. DANMARKS VELSTAND I ET KOMPARATIVT PERSPEKTIV

Man skal være forsigtig med nationalproduktberegninger pr. indbygger, og ikke mindst dem, der rækker tilbage i tid, men de nyeste internationale beregninger giver dog en rimelig retningspil for landenes historiske velstandsniveau, når vi begrænser os til at sammenligne lande på nogenlunde samme udviklingstrin. Og budskabet er klart: Danmarks i et internationalt perspektiv høje velstand begyndte ikke med smør og bacon.

De nyeste internationale beregninger viser ikke overraskende, at Holland i 1600-tallet var Europas rigeste land, og at Storbritannien overtog denne plads fra i hvert fald begyndelsen af 1800-tallet. De viser også, at ikke mindst de mindre vesteuropæiske lande med relativt åbne økonomier klarede sig godt i det næste par hundrede år og i dag er at finde blandt verdens rigeste lande. Danmark har som disse andre lande med støtte i den førte udenrigsøkonomiske politik været begunstiget af dets størrelse og geografiske beliggenhed i kanten af en dynamisk atlantisk økonomi.

Opgørelserne viser imidlertid også, at Danmark var økonomisk særdeles godt stillet ved enevældens afslutning i midten af 1800-tallet. Vore skandinaviske brødrelande havde en velstand, der kun lå på mellem halvdelen og to tredjedele af det danske niveau. Dette forspring holdt Danmark til omkring 1890, men derefter er tallenes tale, at mange lande, herunder vore brødrelande, halede ind på os: Sverige i de sidste årtier før Første Verdenskrig, Norge i mellemkrigstiden, mens finnerne først for alvor rykkede nærmere efter Anden Verdenskrig for til slut at nå vort niveau. Det er gået relativt tilbage for Danmark i 1900-tallet, mens landet i det meste af 1800-tallet havde en økonomisk udvikling, der var bemærkelsesværdig positiv.

Indtægter fra eksport af korn og siden animalske produkter til Storbritannien var en vigtig faktor til forklaring af velstanden i 1800-tallet. Men det er ikke hele forklaringen, da de nyeste mere detaljerede beregninger for de enkelte erhvervssektorer udvikling i nordiske lande giver nogle lidt overraskende resultater. I årtierne før Første Verdenskrig var dansk landbrugs produktivitetsvækst ikke specielt imponerende sammenlignet med de andre nordiske lande, og produktivitetsvæksten i den sekundære og tertiære sektor var større end i landbrugssektoren. De nyeste nationale beregninger peger da også på, at tidligere nationalindkomstberegninger har undervurderet industriens betydning i Danmark før Første Verdenskrig, og også at industrieksporten har været undervurderet. I øvrigt viser de nyeste komparative studier, at Danmark i højere grad end de andre nordiske lande dækkede sine kapitalbehov gennem import af udenlandsk kapital. Vi var ikke kun afhængige af landbrugets eksportindtægter til moderniseringen af det danske samfund, men fik et betydeligt valutatilskud fra udenlandske investorer og fra indtægter fra danske rederiers sejlads uden for Danmark og danske industrielle investeringer i udlandet.

AD 2. DANMARK – ET LAND MED EN TIDLIG OG AFBALANCERET VIDENSØKONOMI

Nu er mange historikere skeptiske over for kvantitative studier, så spørgsmålet er, om disse beregninger passer med, hvad vi ellers ved om 1800-tallet. Her vil jeg minde om, at enevældens ledende politikere omkring hoffet og i centraladministrationen havde en klar forståelse for, at Danmarks velstand forudsatte, at dansk økonomi blev en integreret del af den hastigt voksende atlantiske økonomi med Storbritannien som det dynamiske centrum. Det forudsatte en voksende dansk landbrugseksport, men i ligeså høj grad fremvæksten af en industrisektor og servicesektor, der for den tid var moderne og konkurrencedygtig, og som kunne spille indbyrdes sammen, herunder også med landbrugssektoren. Beslutningstagerne forstod, at forudsætningen herfor var, at Danmark fik løftet det almene uddannelsesniveau og ikke mindst fik en elite, der kunne følge med i, hvad der foregik teknologisk og bredt videnskabeligt i de førende udenlandske vidensmiljøer på universiteter, andre læreanstalter og i succesrige virksomheder. Ja, niveauet måtte gerne blive så højt, at danske forskere og undervisere på de vidergående uddannelsesinstitutioner ikke alene var interessante samtalepartnere for deres udenlandske kolleger, men også selvstændigt kunne inspirere til, at der i Danmark opstod en gruppe innovative iværksættere, entreprenører som vi i dag vil sige med Joseph Schumpeter i tankerne.

Politikken lykkedes på flere områder. Danmark fik f.eks. tidligt en fremtrædende kunstindustri, der vandt priser på 1800-tallets stadig mere omfattende verdensudstillinger, hvor landenes erhvervsliv konkurrerede om at være internationalt førende. Der var tale om en kunstindustri med rødder i Det Kongelige Danske Kunstakademi grundlagt i 1754. Ifølge den nyeste forskning kan den tidlige danske kunstindustri ses som båret af en ideologi om det gode liv med rødder i europæisk, især tysk, filosofi, og denne kunstindustri kan følges fra begyndelsen af 1800-tallet frem til dansk arkitektur og designs storhedstid i årtierne efter Anden Verdenskrig, om end med skiftende inspirationskilder og stærkt skiftende udtryksformer.

Og mindst ligeså bemærkelsesværdigt fik Danmark tidligt, også i et internationalt perspektiv, innovative virksomheder inden for den elektrotekniske industri, og inden for en række andre brancher, der byggede på naturvidenskabelig og teknisk viden. Det var en viden, der havde sine rødder i lærdomsmiljøer fra enevældens tid på Københavns Universitet, Polyteknisk Læreanstalt fra 1829, i dag Danmark Tekniske Universitet og såmænd også Landbohøjskolen, i dag selvstændigt fakultet under Københavns Universitet og med en længere forhistorie end almindeligt angivet. Danmark kom relativt langsomt med i den såkaldt første industrielle revolution, men var med i front under den anden industrielle revolution, hvor videnskabelig indsigt havde væsentlig betydning. Et par eksempler kan illustrere min pointe.

Det formentlig bedst kendte eksempel er Carlsberg-bryggeriet, der blev førende med fremstilling af undergæret bajersk øl påbegyndt i 1847 med brug af tjekkisk gær hjembragt af grundlæggeren J.C. Jacobsen selv i hans våde og derfor kølige hat. Allerede i 1876 oprettede Jacobsen Carlsbergfondet. Jacobsen, der selv var bryggersøn, havde som ung fulgt H.C. Ørsteds forelæsninger på Polyteknisk Lærestanstalt. Ørsted, apotekersøn og internationalt kendt for sin opdagelse af elektromagnetismen i 1820, var i mere end to årtier Polyteknisk Lærestanstalts første rektor og fortaler for formel uddannelse af håndværkere og for en tæt forbindelse mellem videnskab og virksomheders praksis. Det inspirerede tydeligvis Jacobsen. Han bestemte, at Carlsbergfondet altid skulle stå som ejer af bryggeriet, og at det skulle ledes af en direktion, hvis medlemmer skulle udgå fra og vælges af Det Kongelige Danske Videnskaberne Selskab. Jacobsens argument var, at videnskabelig indsigt og viden var den bedste forudsætning for varig succes.

Fondet støttede oprettelsen af det særlige Carlsberg Laboratorium, hvor f.eks. Emil Chr. Hansen udviklede forskellige apparater til videnskabelig kontrol af ølbrygning, og i 1883 udviklede han en metode til fremstilling af rent gær, som fortsat fremstår som en af de vigtigste opfindelser, ikke blot for verdens bryggeriindustrier, men også for andre industribrancher, der anvender gæring i produktionsprocessen. Hansen var inspireret af den allerede på det tidspunkt internationalt kendte franske forsker Louis Pasteur, der også anerkendte Emil Chr. Hansens videnskabelige pionerarbejde.

Mikrobiologisk viden er f.eks. også grundlaget for Chr. Hansen Holdings succes. Virksomheden blev grundlagt af Chr. D.A. Hansen. Han var uddannet farmaceut, havde arbejdet som assistent på Københavns Universitets kemiske institut, været på forskningsophold i Tyskland, Frankrig og Schweiz, og underviste en del år på Københavns Universitet. 1869-76 var han grundlægger og redaktør af *Det danske farmaceutiske Tidsskrift* og i mange år aktiv i udviklingen af den danske farmaceutiske uddannelse. Han var således særdeles aktiv inden for forskning og uddannelse, men var også virksomhedsgrundlægger, idet han i 1876 grundlagde det såkaldte Chr. Hansens teknisk-kemiske Laboratorium i København. Laboratoriet udviklede osteløbe og smørfarve, to ingredienser der er særdeles vigtige i fremstillingen af ost og smør. Successen var så stor, at han allerede i 1877 anlagde en fabrik til fremstilling heraf i USA, og virksomheden har stadig en stærk global position inden for fremstilling af ingredienser til fødevarerindustrien, sundhedssektoren, og foderstofindustrien, idet den bl.a. producerer bakteriekulturer, mejerienzymmer, naturfarver og forskellige biotekniske produkter. Både i Carlsberg og Chr. D.A. Hansen er der tråde ikke bare til de videnskabelige lærestalter, men også til det danske apotekervæsen, der byggede på høj faglig viden sikret gennem en århundredlang statslig regulering.

Hverken Carlsberg eller Chr. Hansens succes skal forklares med dansk landbrugs særlige kvaliteter, og da slet ikke med den senere grundlæggelse af det første lille sparsomt udstyrede andelsmejeri i Hjedding i Vestjylland i 1882. Det er

derimod den anden vej rundt, at takket være disse virksomheders forskningsindsats, har dansk landbrug fået nogle komparative fordele, som det forstod at gribe.

Og vi skal vel ikke, som det nogle gange gøres af grundfortællingens fortalere og genfindes i dele af den internationale forskning, forklare Novo Nordisks tidlige succes med rigelig adgang til bugspytkirtler fra køer og svin til fremstilling af insulin. Også andre lande havde store, og endda større, slagterier end Danmark og rigeligt med bugspytkirtler. Forudsætningen for, at Danmark er internationalt i front i diabetesbehandling, var ikke en komparativ fordel i antallet af køer og svin, men derimod, at August Krogh med rødder i et stærkt fysiologisk forskningsmiljø under ledelse af Niels Bohrs far Chr. Bohr på Københavns Universitet havde fået Nobelprisen i 1920 i medicin og fysiologi. Han var derfor velkommen hos nogle fremtrædende canadiske forskere, der havde fremstillet insulin til sukkersygebehandling. Det førte til, at han af Toronto Universitet fik ret til at bruge deres patent til at forsøge at påbegynde en insulinproduktion i Danmark. Det førte til dannelsen af Nordisk Insulinlaboratorium og videre til, at de to danske medicinalvirksomheder Novo og Nordisk Gentoft, senere fusioneret til Novo Nordisk, bl.a. under anvendelse af gæringsprocesser, har videreudviklet metoder til fremstilling af insulin med så stor succes, at Novo Nordisk i dag er Danmarks mest værdifulde virksomhed og har en nettoindtjening, der langt overstiger landbrugets.

AD 3. DEN MODERNE URBANE VERDEN KOM TIDLIGT TIL DANMARK

Danmark var ved Første Verdenskrig et af verdens mest urbaniserede lande, dog overgået af et par af pionerlandene fra den første industrielle revolution, Storbritannien og Belgien. Den moderne sekulære verden præget af videnskabelig indsigt, industrialisering, urbanisering og globalisering satte tidligt sit præg på København, der flerdoblede sit indbyggertal fra midten af 1800-tallet til Første Verdenskrig. København var noget særligt, Nordens metropol med ikke kun lærdomsmiljøer inden for teknisk, natur- og sundhedsvidenskab, men også med en Georg Brandes som repræsentant for det moderne gennembrud. Fra universitetets talerstol talte han imod det snævert nationale. Og hovedstaden rummede handels- finans- og industrikapitalister, der allerede fra midten af 1800-tallet så indtjeningsmulighederne ved at tilbyde forbrugsoplevelser gennem stadig mere iøjnefaldende markedsføring, butikker med store glasfacader og let adgang fra gaden og sågar egentlige stormagasiner kopieret fra Paris. Og de åbnede butikker i Stockholm og Oslo. Og i stumfilmens periode var verdens Hollywood Nordisk Films studier i Valby. Film produceredes nærmest på samlebånd med lidt forskellige slutninger tilpasset forskellige nationale markeder.

De større erhvervsdrivende havde tætte internationale forbindelser og flere agerede globalt, herunder med dannelse af multinationale virksomheder, der foretog direkte investeringer ikke blot i vore nabolande, men også oversøisk, hvor de bl.a. drog fordel af at komme fra en lille neutral småstat, der ikke repræsente-

rede samme militære og politiske fare som deres konkurrenter med hjemsted i tidens imperialistiske stormagter. Et af de mest slående eksempler er C.F. Tietgens grundlæggelse af Store Nordiske Telegraph Selskab, der ledet af danske civilingeniører var en af de globalt førende aktører, der fik verden på nettet. Danmark blev knudepunkt for en stor del af Europas oversøiske telegraf-forbindelser, herunder ikke mindst vigtigt fra slutningen af 1870'erne via en linje fra Danmark gennem Rusland og Sibirien til Kina og Japan – i konkurrence med engelske telegraflinjer, der gik via Indien og Mellemøsten.

Det er vigtigt at understrege, at København ikke bare var en enklave i et land i øvrigt præget af landbruget. Der var små gamle købstæder og nye stationsbyer, der fungerede som oplandsbyer for de omliggende landdistrikter. Men der udviklede sig fra 1840'erne et tydeligt hierarki blandt provinsens byer, hvor de største med broderparten af befolkningsvæksten sammen med København blev centre for regioner og sågar for hele landsdele. En del af disse byers funktioner var fortsat begrundet i relationerne til landbruget, men de største provinsbyer som Odense, Aalborg og Århus fik så at sige deres egen urbane dynamik og kom til at repræsentere den moderne verden ikke meget forskellig fra København.

De manglede ganske vist i denne periode videregående lærdomscentre, men der var tidligt vigtige institutioner for uddannelse af lærlinge og andre, der ønskede at bygge ovenpå uddannelsen som faglært, og for de få var der latinskoler. I de kommunale forvaltninger var der veluddannede og fagligt kompetente ledere. Der var kort sagt en voksende gruppe af faglige specialister uddannet som læger, farmaceuter, civilingeniører og arkitekter. Denne elite af eksperter indgik i sociale, kulturelle og politiske netværk med nogle af byens større erhvervsdrivende, hvor samtalerne blandt mændene måske ikke altid var lige høvisk, men dog i meget høj grad handlede om, hvordan deres by kunne få del i de moderne tider. Og de lod det ikke blive ved snakken, men tog en lang række initiativer, privat, kommunalt og også ofte i et samarbejde mellem de to parter.

De fortsatte den af enevælden påbegyndte udbygning af infrastrukturen med bedre havne og flere jernbanelinjer, bl.a. af hensyn til landbrugseksporten. Men de stod også bag sikringen af et sundere og mere behageligt liv i byerne med opførelse af offentlige vandværker, gasværker, elværker, lokale telefonselskaber og ikke at forglemme kloakering med dertil hørende mulighed for træk og slip. De store provinsbyer stod i den forbindelse ikke tilbage for København. Odense kom såmænd før København med offentlig forsyning med vand, gas og el. Det skete i Odense som i de andre større byer i meget høj grad ved at indgå samarbejder med udenlandske multinationale virksomheder, der besad vigtige tekniske og organisatoriske kompetencer, som danske virksomheder først var i gang med at erhverve.

Byerne fik desuden et stigende antal forlystelser, og her tænkes ikke kun på restauranter og værtshuse, men også rammer for sport og andre former for kulturoplevelser, hvorfor det ikke er overraskende, at det moderne byliv trak i man-

ge landboere, og at der var en stor vandring fra land til by. Uden at skulle hæve de lavere lønninger på landet forsøgte landbrugets arbejdsgivere, der også så med bekymring på den samtidige strøm af udvandrere til USA, på forskellig måde at modvirke vandringen fra land til by. Det lykkedes kun delvis med rekruttering af fattige svenske og siden polske sæsonarbejdere, men det var svært at konkurrere med både de højere lønninger i byerne og bylivets mange forskellige tilbud.

AD 4. ANDRE AKTØRER END ANDELSBØNDERNE BAG DANSK SMØR OG BACONS SUCCES

Eksporten af smør og bacon bidrog til den danske velstand i årtierne før Første Verdenskrig. Den internationale prisudvikling var med smør og bacon, og fra 1890'erne havde de fleste andelsmejerier og andelsslagterier en betydelig indtjening, bl.a. takket være udenlandske, især engelske opkøberes store interesse for det, der var blevet kendt som danske kvalitetsprodukter. Omlægningen af dansk landbrugseksport var derfor en succes, men den skal ikke tilskrives danske bønder, men godsejere og innovative bykapitalister, danske som udenlandske. Jeg kan i den forbindelse henvise til Paul Sharp, Marcus Lampe og Ingrid Henriksen med fleres igangværende projekt om dansk landbrugs modernisering og overgang til animalsk produktion i anden halvdel af 1800-tallet.

På grundlag af en række primære studier og ved inddragelse af ældre historisk litteratur, der i vid udstrækning er blevet glemt, da den ikke passer ind i grundfortællingen, er de i gang med at påvise, at den hurtige omstilling af bøndernes produktion til animalsk produktion og andelsvirksomhedernes hurtige fremvækst ikke skal forklares med bøndernes store driftighed og økonomiske risikovillighed. Derimod med, at bønderne drog fordel af, at de kunne kopiere en landbrugsomstilling, som nogle innovative godsejere havde ført an i, og at de kunne kopiere eller endog overtage mejerier og slagterier, som var anlagt af bykapitalister i årtierne før andelsvirksomhedernes gennembrud.

Bl.a. havde flere af disse bykapitalister gjort et stort arbejde for på forskellige nye måder at markedsføre og sikre en høj kvalitet af dansk smør. Irsk smør blev kvalitetsmæssigt hurtigt overgået, og fra 1870'erne havde dansk smør et bedre ry på det engelske marked end hollandsk og fransk smør. Flere af disse bykapitalister og deres samarbejdspartnere investerede ikke blot i eksport af bedre landbrugsvarer, men også i industri og rederivirksomhed, og ikke kun i Danmark. De foretog også direkte investeringer i udlandet og drev multinationale virksomheder. Verdens største margarinefabrik i begyndelsen af 1890'erne blev f.eks. anlagt uden for London af Århus-købmanden Otto Mønsted, i øvrigt som svar på, at dansk landbrug havde fået vedtaget en lovgivning, der umuliggjorde dansk eksport af margarine i konkurrence med smørret, og i øvrigt også med den konsekvens, at engelsk fødevarerindustri fik vigtig viden fra det store forskningslaboratorium, der oprettedes ved margarinefabrikken under ledelse af danske forskere,

hvor den mest fremtrædende var en af Emil Chr. Hansens tidligere kolleger fra Carlsberglaboratoriet.

HVORFOR BLEV VI IKKE RIGERE?

Det gik økonomisk godt for Danmark fra slutningen af enevælden til 1920. Kapitalismen var vel forankret i et stærkt retssamfund med ikke korrupte embedsmænd. Omlægningen af landbruget var en økonomisk fordel, og dansk landbrug forstod i højere grad end flere andre landes landbrug at drage fordel af nogle af den første og den anden industrielle revolutions teknologiske innovationer, ligesom det drog fordel af danske handelskapitalisters pionerarbejde inden for markedsføringen af de danske landbrugsprodukter i udlandet. Hertil kom, som jeg har prøvet at vise, at Danmark, ikke mindst med tyngdepunkt i København og de større provinsbyer fik virksomheder, hvis grundlæggere, ansatte specialister og faglærte arbejdere havde et højt vidensniveau. Det skete i kraft af kontakter til de københavnske lærdomsmiljøer, mange slags uddannelsesinstitutioner, også nogle for praktikere, og i meget høj grad i kraft af tætte internationale relationer, herunder til nogle af tidens førende udenlandske multinationale virksomheder.

Hvorfor blev vi så ikke rigere, men måtte se os indhentet og endda overhalet af sammenlignelige lande. Ja det har jeg ikke tiden til at svare på, men jeg vil komme med nogle hastige bud på nogle af de faktorer, jeg forventer at udfolde mere på skrift.

For det første. De danske godser foretog et omfattende frasalg af fæstegods til selveje frem til begyndelsen af 1920'erne. Det gav denne generation af godsejere en uhørt kapitalrigelighed. Nogle af dem forvaltede kapitalen rimeligt, herunder til en række nyttige driftsforbedringer og et innovativt arbejde til fremme af omlægningen mod mere animalsk produktion. Nogle løb med fordel den risiko som al innovation vil være præget af. Men generelt gjorde kapitalrigeligheden dem ikke til gode kalkulerende og akkumulerende kapitalister. De overinvesterede med ringe afkast til følge i snørklede lokaljernbaner og ikke mindst i mange af periodens store inddæmnings- og afvandingsprojekter, efterhånden også med statsstøtte, selv om mange viste sig økonomisk fejlslagne, så et kendt udsagn til karakteristisk af perioden snarest bør være, hvad udad tabes skal indad dobbelt tabes. Hertil kom, at en stor del af tidligere generationers akkumulerede kapitaler gik til investeringer i social og kulturel kapital, til at leve et sandt aristokratisk liv, herunder med storslåede herregårds- og storvildtsjagter. Det gode og standsmæssige liv realiseredes, men mulighederne for fremtidige økonomiske afkast til dækning heraf mindskedes.

For det andet. Overgangen til selveje og senere jordlovgivning bragte den store del af landbrugsarealet under kontrol af gårdmænd og en hurtigt voksende gruppe af husmænd. De var flittige, stod op med solen, som Grundtvig lovpriser dem for, og børnene hjalp til fra en tidlig alder. Nogle vil betone, at de havde incitamentet til hårdt arbejde, nogle vil tale om selvudbytning. Dertil var mange for

snævert kalkulerende og lidt risikovillige, ud over accept af vejrligets luner. De fulgte den af andre anviste vej til omlægning af produktionen til animalsk produktion, og derved blev det mere af det samme og til de lavest mulige omkostninger. Omkostningerne skulle holde nede, og det blev de, også generelt på andelsmejerierne og andelsslagterierne, hvor mange driftsledere løb panden mod en mur, når de stillede forslag om nye investeringer, som ikke havde genkendelsens skær.

Parallelt med den øgede kontrol med landbrugsjorden fik gårdmænd gennem partiet Venstre og husmændene gennem Det radikale Venstre den afgørende politiske magt fra begyndelsen af 1900-tallet. Og den politiske magt blev brugt til at gøre Danmark til et landbrugsland. Med hjælp fra det vi i dag kender som grundfortællingen om rødderne til dansk velstand, blev landet underlagt en ideologi om, at Danmark skulle specialisere sig i landbrugsproduktion, og at de mest effektive landbrug var de små og mellemstore brug. Og staten blev brugt til at fremme landbrugsformål og til at udvise sparsommelighed i forhold til andre formål. Frustrationen viste sig ikke sjældent hos de andre erhvervs repræsentanter, som f.eks. når den fremtrædende Højre-mand og økonomi-professor William Scharling skrev om "den utiltalende Smaalighed, hvormed Landbrugets Repræsentanter paa Rigsdagen lader de andre Erhvervs Ønsker ligge, samtidig med at de meget villigt fremmer de til bedste for deres eget Erhverv fremsatte Forslag".

Denne politiske magtudøvelse til fordel for landbrugets særinteresser – om man vil privilegier – rystedes ikke afgørende af, at den relative prisudvikling generelt var til ugunst for landbruget efter Første Verdenskrig og tilsagde en ændret erhvervspolitik. Statsmagten blev brugt til regulering, der skulle hindre strukturtilpasning i landbruget i retning af større, mere rentable brug, og efter en kort økonomisk liberalistisk periode i 1920'erne til indtjeningsmæssigt at kompensere landbruget i de stadig hyppigere kriser for erhvervet. Og reguleringen blev ikke kun begrundet med hensynet til landbrugets rentabilitet og landbrugseksporten, men også med det ønskværdige i at fastholde landbruget som ramme om en særlig livsform. Det gode liv levedes på landet, og ikke i byerne, der var uden lærkesang. Danmark var så at sige fanget af grundfortællingen om, at rødderne til velstanden lå i landbruget og ikke i mere innovative og vidensbase-rede erhverv. Selv Socialdemokratiet købte tidligt fortællingen om Danmark som landbrugsland, selv om partiet havde sit vælgermæssige fundament i byerne og havde visioner for et mere industrialiseret land.

Jeg kan jo så her til slut spørge, hvorfor bykapitalisterne ikke formåede at give landbruget større politisk modspil. Det spurgte de såmænd også flere gange sig selv om, så svaret er ikke enkelt. En del af forklaringen er, at datiden ikke vidste, det vi ved i dag. Historiske nationalproduktberegninger er kommet til siden, og det er først i dag, vi ved, at Danmark sammenholdt med vore brødrelande begyndte at glide ned ad den internationale velstandsstige, da Danmark i slutningen af 1800-tallet valgte en særvej med at satse på landbrug som vejen til velstand og modernisering. Og så har vi endda ikke foretaget fradrag for de miljømæssige

omkostninger, som landbruget især i det sidste halve århundrede har påført samfundet.

Det må også med i vurderingen af det svage politiske modspil, at diversiteten inden for byerhvervene var langt større end i landbruget. Der var meget forskellige relationer til landbruget, der var faglige og teknologiske forskelle, og der var ikke mindst interesseforskelle mellem hjemmemarkedsorienterede og eksportorienterede virksomheder. Så det var vanskeligere at optræde som en fælles politisk front end for landbruget, selv om der også her var spændinger mellem repræsentanterne for de forskellige virksomhedsstørrelser. Andre faktorer kunne nævnes, men jeg vil til slut pege på spørgsmålet om ideologisk legitimitet. Bykapitalisterne tabte i en periode kampen om at definere vejen til det gode samfund.

Fra slutningen af 1800-tallet pressedes de af socialisterne, der agiterede for en anden samfundsmodel, og af andelsbevægelsens fortalere, der agiterede for en tredje vej. Begge grupper rettede hård kritik mod bykapitalisterne, der som rene skurke under dække af en liberal markedsøkonomi stræbte efter at opnå monopoler eller i det mindste at begrænse konkurrencen med dannelsen af karteller og andre former for konkurrencebegrænsende aktiviteter. De store bykapitalister måtte bl.a. acceptere regulering af aktieselskaber, mens andelsbevægelsens virksomheder gik fri, også for skattepligt, med henvisning til, at de allerede var under demokratisk kontrol.

Og efter Første Verdenskrig gik den internationale udvikling ikke mindst bykapitalisterne imod. Danmark mistede en vigtig samhandelspartner som følge af den russiske revolution. Danmarks geografiske fordel som et geografisk naturligt bindeled mellem den atlantiske og den baltiske økonomi ophørte med Sovjetunionens økonomiske isolationspolitik, og danske bykapitalister mistede betydelige kapitaler investeret i industri- og handelsvirksomheder i det tidlige Rusland.

Det var medvirkende til, at Skandinavien daværende største bank, Landmandsbanken, i dag Danske Bank, gik fallit i begyndelsen af 1920'erne og måtte rekonstrueres, herunder med offentlig støtte. En efterfølgende kommissionsundersøgelse af bankens aktiviteter i årene op til fallitten afslørede, at tidligere kritikere af bykapitalisterne, ikke mindst af finanskapitalisterne, havde haft noget at komme efter. Kommissionen og efterfølgende retssager afslørede tvivlsom bankpraksis bl.a. med kurspleje og finansiering af omfattende spekulationsvirksomhed under Første Verdenskrig, hvor flere medlemmer af samfundseliten var involveret.

Ja hele banksektoren kom i miskredit i disse år, da 1920'ernes stærkt skiftende konjunkturer og udygtige bankledelser førte til en række bankfallitter. Borgernes opsparing skiftede retning fra bankerne, der ellers meget nyttigt havde været aktive i oprettelsen og driften af mange handels- og industrikapitalisters innovative virksomheder. Opspærede kapitaler søgte til de mere sikre sparekasser, der typisk stod det agrare Danmark nær. Grundfortællingen fik fra 1920'erne ikke kun ideologisk ekstra medvind, men så at sige et kapitalmæssigt tilskud og

fik dermed forlænget levetiden for et agrart domineret Danmark – med et relativt velstandstab til følge for det danske samfund.

HISTORIKERENS EPILOG

Nogle vil sige, at den fugle- og miljøinteresserede historiker nu har talt. Og nogle vil sige, at historikeren betalt af universitet, Odense by, Carlsbergfondet, Velux Fonden og nogle innovative industrivirksomheder, men ikke af landbruget, har konstrueret sin fortælling. Det er da rigtigt, men jeg vil bare minde om, at velstand, velfærd og miljøspørgsmål bør diskuteres af historikere, og at den traditionelle grundfortælling også er en konstruktion, der har fået næring fra historikere, hvoraf en del har haft nære relationer til landbruget.

Som historikere skal vi hele tiden diskutere, om vi vil give de folkelige grundfortællinger medvind, eller om vi måske har en forpligtelse til at bringe dem i modvind, så de ikke spærrer for den stadige forandring, som er en del af kapitalismens dynamik. En dynamik som også fordrer, at vi som borgere diskuterer, i hvilken retning vi ønsker forandringerne, diskuterer hvilken form for kapitalisme, vi ønsker.

Til slut: Tak for nogle gode år i universitetsverdenen, hvor jeg fik set mere end forventet. Jeg glæder mig til mere tid med familien og dens forhåbentligt fortsatte vækst, til fuglene – og da også til at fortsætte med mine historiefortællinger. Og jeg er fortsat indstillet på som tidligere at tage sydpå i arbejdslejr med en lys og produktiv arbejdsplads, når mørket sænker sig over det hjemlige. Men ikke nu, hvor lyset og foråret er på vej. Jeg vil om få uger igen høre lærkesang, men ikke over den ikke-økologiske, konventionelle landmands højtydende, men livmæssigt golde marker.

PER BOJE
 PROFESSOR EMERITUS, DR.PHIL.
 INSTITUT FOR HISTORIE, SDU
 BOJE@SDU.DK

Per Boje arbejder pt. på en bog om emnet for sin afskedsforelæsning.